

Лекція 6. Виникнення і розвиток політико-правових вчень у Стародавній Греції.

1. Гомер і Гесіод.

Вже в епосах Гомера і Гесіода, хоча і на міфологічній основі, починають розвиватися певні правові та політичні ідеї. Так, в поемах Гомера, його життя і творчість відносяться до VIII ст. до н.е., а описані в "Іліаді" та "Одісеї" події — до XIII ст. до н.е., на яких пізніше виховувалася вся Еліада, Зевс у морально-правовій площині виступає, як верховний заступник загальної справедливості (діке), який суворо карає тих, хто творить насильство і неправий суд. Порушення справедливості (діке) — не просто антигромадський, але, перш за все, антибожественний акт, за який неминуче наступає божа кара. Власне, закріплення у вказаних поемах суспільно-політичної ситуації та ідеології тієї доби дає уявлення про праворозуміння того періоду. Цей період (кінець II – початок I тисячоліття до н.е.), який називають "гомерівською Грецією", характерний відсутністю держави і, відповідно, права у значенні державного законодавства, але воно знає право у вигляді звичаю і справедливості (теміс), знає принцип політичної та правової справедливості (діке). Вже в цей період право і справедливість в уявленні греків, хоча і тісно пов'язані між собою, але розрізняються навіть термінологічно. Справедливість (діке) — безумовна основа і принцип права, як сформованого звичаю, звичаєвого права (теміс); звичаєве ж право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її присутності, прояву і дотримання між людьми. Хоча норми звичаєвого права не були ще записані, проте дотримання цих правил було неухильним. У античних греків уже в цей період, судячи з Гомерових поем, було сильно розвинуте розуміння закону, пов'язане з поняттям справедливих і несправедливих діянь.

Ідея права і справедливого суспільно-політичного устрою набуває ще більшого значення в поемах Гесіода, VII ст. до н.е., "Теогонія" ("Походження богів") і "Роботи і дні". У гесіодівській інтерпретації, боги виступають

носіями морально-правових принципів і сил. За Гесіодом, правління Зевса знаменується встановленням основ справедливості, законності і суспільного добробуту. Справедливість (діке) у Гесіода, як і Гомера, протиставляється силі і насильству. В Гесіода вперше зустрічається зародження двох понять, які проходять через всю давньогрецьку політичну та правову думку, — поняття про право по природі, або природне право (фесеї) і поняття про право, встановлене людьми (номо), або поняття про природне і позитивне право.

2. "Сім мудреців".

Характерна для поем Гомера і Гесіода спроба раціоналізувати уявлення про етичний, морально-правовий порядок у людських справах і відносинах отримує свій подальший розвиток у творчості так званих "семи мудреців". До семи мудреців, звичайно, зараховуються Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. Їхнє життя і творчість відносяться до кінця VII — початку VI ст. до н.е. У своїх коротких висловах ("гномах") ці мудреці сформували вже цілком раціональні і світські, за своїм духом, етичні та політичні сентенції, максими світської практичної мудрості, у тому числі стосовно полісного життя, його законів і порядків. Дехто з мудреців самі були активними учасниками політичних подій, правителями та законодавцями. Фалесу приписують авторство максими: "Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших". Повага до закону пронизує сентенції багатьох мудреців. Хілону належить афоризм: "Підкоряйся закону". Він вважав кращим полісом той, в якому громадяни слухаються законів більше, ніж ораторів. Піттаку приписують вислів: "Підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе". Йому ж належать слова: "Повелівай не раніше, ніж сам навчишся підкорятися". Зберігся афоризм Періандра: "Не обмежуйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини". До семи мудреців належить і Солон, знаменитий афінський державний діяч і законодавець. Саме від його правління та проведених ним реформ "почалася демократія", як писав

Арістотель. Він перший, хто зрозумів, що демократія — це відповідальність всіх громадян за стан справ у державі. З огляду на це, надзвичайно цікавий закон, виданий ним: "Хто під час смуту в державі не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той піддається безчестю і позбавляється громадянських прав". Держава, на думку Солона, потребує, перш за все, законного порядку.

3. Піфагор і піфагорійці.

Піфагор, біля 580–500 р. до н.е., за словами Геродота, був "найбільшим еллінським мудрецем". Свої погляди він викладав тільки вибраному, спеціально відібраному і організованому, колу слухачів. Незабаром по всій Греції виникли піфагорійські гетерії — аристократичні за своїм духом, таємні релігійно-політичні союзи. У центрі інтересів членів цих груп стояли і політичні питання.

Піфагор вперше вжив термін "філософія" (любов до мудрості), на відміну від самої мудрості ("софії"), і назвав себе філософом, а не мудрецем, оскільки мудрим може бути тільки бог, а не людина. Визначальну роль у всьому світогляді піфагорійців відіграло їхнє вчення про числа. Числа, на їхню думку, — це початок і сутність світу. Прагнучи виявити цифрові (математичні) характеристики, притаманні моральним і політико-правовим явищам, піфагорійці першими почали теоретичну розробку поняття "рівність", надзвичайно важливого для розуміння ролі права, як рівної міри нормування нерівних відносин і поведінки нерівних індивідів. На думку піфагорійців, справедливість виражена у цифрі чотири, оскільки чотири — це перший квадрат (результат множення цифри два на саму себе), а сутність справедливості полягає у воздаванні рівним за рівне. При цьому, вони під рівністю розуміли мінливу мірку для кожного відповідного випадку, а не єдину мірку і загальний масштаб для всіх випадків.

Міра і належне — не середнє арифметичне і не найбільш розповсюджене і типове, а найбільш цінне. Тобто міра має ціннісну природу і

виходить з найбільш цінного в ієрархії цінностей і, відповідним чином, орієнтує поведінку людей, регулює і оцінює їхні відносини.

На думку Піфагора, після божества і демона слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано. Законопослушність він вважав високою чеснотою, а самі закони — великою цінністю. Найбільшим злом піфогорійці вважали анархію (безвладдя), критикуючи яку, вони відзначали, що людина, за своєю природою, не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання. "Правителі, — підкреслював Піфагор, — повинні бути не тільки людьми знаючими, але й гуманними".

Ціль виховання й управління полягає в упорядкуванні індивідуальних і спільних справ, в гармонізації людських відносин, оскільки порядок і симетрія прекрасні і корисні, безпорядок й асиметрія жахливі і шкідливі. Піфогорійці були прихильниками аристократії, як правління "кращих", освічених. "Нерозумно, — вважали вони, — звертати увагу на всяку думку будь-кого і, особливо, на думку натовпу. Бо небагатьом властиво прекрасно міркувати і думати. Адже очевидно, що це властиво тільки освіченим. А їх небагато. Таким чином, очевидно, що ця властивість не розповсюджується на більшість людей".

Вчення піфогорійців, їхні політичні та правові погляди мали значний вплив на подальший розвиток давньогрецької політичної та правової думки, під їхнім впливом формувалися концепції Сократа, Платона та інших.

4. Геракліт.

Геракліт, біля 530 — біля 470 рр. до н.е., — знаменитий філософ діалектик. Політико-правові погляди мислителя можна зрозуміти тільки у контексті його світогляду в цілому. Все в світі, згідно з Гераклітом, знаходиться у вічному русі, зміні, боротьбі й оновленні: "Не можна двічі увійти в одну і ту ж ріку, оскільки все тече, все змінюється". У цьому вічному

потоці змін єдине складається з протилежностей, а протилежності переходять одна в одну і складають єдність.

Основою впорядкованих зв'язків протилежностей і упорядкованості світу, як космосу (а "космос" для Геракліта і є "впорядкований світ", "світовий порядок"), є вогонь — загальний еквівалент взаємоперехідних протилежних явищ і міра світового порядку в цілому. "На вогонь обмінюється все, і вогонь — на все, як на золото товари і на товари — золото". Вогонь — одночасно принцип (першооснова) і міра космосу, а також всіх процесів і явищ, які відбуваються у ньому. "Цей космос, єдиний для всього існуючого, не створював ніякий бог і ніяка людина, але завжди він був, є і буде вічно живим вогнем". Обумовленість долі космосу змінною мірою вогню — це і є, за Гераклітом, загальна закономірність, той вічний логос, який лежить в основі всіх подій у світі. Все в світі відбувається відповідно до цього логосу: через боротьбу і в силу необхідності. Справедливість і правда полягає у тому, щоб слідувати загальному божественному логосу. Згідно з позицією Геракліта, люди не рівноцінні один одному, не рівні між собою. Мислення — велике благо і воно спільне всім людям. Проте більшість людей нерозумна, не розуміє сенсу того, з чим стикається. Саме тому він відкидає демократію, як правління "нерозумних", і вважає найкращою формою правління - правління "кращих". Тобто, по суті, його позицію можна охарактеризувати, як елітаристську концепцію.

Приділяючи у своїй творчості значну увагу проблемам полісу та його законів, він виступає за писане право, тобто за закон, і підкреслює, що "народ повинен боротися за закони, як за свої стіни". У цьому формулюванні маємо яскравий приклад ідеї боротьби за право, надпартійний, надідеологічний принцип законності, як такої, принцип панування права у полісному (політичному) житті. Поліс і його закон, за Гераклітом, — це щось спільне, однаково божественне і розумне як по виникненню, так і по суті. "Всі людські закони виходять від єдиного божественного, який простягає свою владу на все, над всім панує і над всім отримує верх". Божественна

справедливість і правда (діке) інтерпретуються Гераклітом, як те розумне начало (загальний логос), з якого випливає і яке виражає (повинно виражати) людський закон. Без божественного, космічно-вогняного масштабу у людей не було б і самого уявлення про справедливість.

Для Геракліта Зевс, логос, вогонь — синоніми. У теологічній площині людський закон випливає з божественної справедливості, в гносеологічній — із загального логосу, в онтологічній — з вічного вогню. У зв'язку з цією триєдністю джерела закону, важливо пам'ятати про те принципове для всієї концепції Геракліта положення, що саме онтологічне начало (вогонь) дає міру (і масштаб) всьому іншому — сам космос впорядкований тільки завдяки певній мірі вогню. Основна гносеологічна характеристика закону, за Гераклітом, полягає в його відповідності загальному логосові (світовим закономірностям). Саме тому праворозуміння одного ("кращого") є кращим, ніж правосвідомість демосу. "Один для мене — десять тисяч, якщо він найкращий".

Власне з вчення Геракліта бере свій початок діалектика, розвинута Гегелем, а пізніше і Марксом. Власне з Геракліта можна починати відлік боротьби ідей демократії (Солон) та протилежних їй ідей, започаткованих Гераклітом. В той же час, вчення Геракліта використовувалися, в тій чи іншій мірі, прихильниками як раціоналістичної, так і релігійно-божественної доктрини природничого права.

5. Демокріт.

Життя і творчість Демокріта, біля 470–366 рр. до н.е., припадають на період розквіту античних міст-полісів. У поглядах Демокріта вперше знаходить закріплення ідея, що, будучи результатом природного розвитку, суспільство, поліс, його закони, разом з тим, є штучними людськими утвореннями. Вони не дані в готовому вигляді самою природою, а утворені самими людьми в процесі їхньої еволюції від стадності до цивілізованого життя.

Закони, на його думку, покликані забезпечувати належне життя людей у полісі, але для досягнення цього необхідні зусилля з боку самих громадян, їхній послух законові. Закон, підкреслює Демокрит, прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягнути тільки тоді, коли самі громадяни прагнуть жити щасливо. Для тих, хто виконує вимоги закону, закон є тільки свідченням їхньої доброчесності. Він є примусовим засобом, спрямованим проти тих, хто, в силу своєї розумової або моральної ущербності, добровільно не надається до доброчесної поведінки "внутрішнім прагненням і переконанням". Важливими в концепції Демокрита є його погляди на державу. Одностовість і морально-соціальна солідарність вільних членів полісу є найважливішою і необхідною ознакою упорядкованої держави. Поліс — це "спільна справа" всіх його вільних членів. Держава уособлює собою "спільну справу" своїх громадян і служить їй опорою. Інтереси цієї "спільної справи" і турбота про неї визначають сутність і межі прав та обов'язків громадян. "Державні справи, — підкреслював Демокрит, — необхідно вважати набагато більш важливими, ніж всі інші; кожен повинен прагнути, щоб держава була належно впорядкована, не добиваючись більшої пошани, ніж йому належить, і не захоплюючи більше влади, ніж це корисно для спільної справи. Бо держава, яка йде правильним шляхом, — найважливіша опора: коли вона в благополуччі, все в благополуччі, коли вона гине, все гине".

6. Софісти.

Початок широкого обговорення політико-правової тематики пов'язаний з іменами софістів, діяльність яких припадає на V ст. до н.е. Назва "софіст" походить від давньогрецького "софос" (мудрий) і спочатку вживається для визначення людини, компетентної в якійсь справі. Специфічне значення слово "софіст" набуло після того, як ним стали називати професію

вихователя людей — платного вчителя. Софісти були глибокими і сміливими новаторами у питаннях філософії, політики, риторики, інших ділянках знань.

Значення творчого доробку софістів полягало у тому, що вони раціоналізували погляди на природу, суспільство, державу, політику, право, мораль, форми та норми людського спілкування, місце та роль людини у світі. Оголошення людини мірою всіх речей було основоположним принципом цього античного просвітницького руху.

Софісти не складали якоїсь єдиної школи і розвивали різні філософські, політичні та правові погляди. Вже в античності розрізняли два покоління софістів: старших (Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антіфонт та ін.) і молодших (Фрасімах, Каллікл, Ликофрон та ін.). Протагор, 481–411 рр. до н.е., є автором відомого вислову: "Міра всіх речей — людина, — існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують". Особливу увагу він приділяв вихованню в дусі поваги до законів держави. "Держава, накресливши закони, відповідно до них заставляє і правити, і підкорятися. А порушника закону держава карає, і назва цьому покаранню — виправлення".

Інший відомий софіст — Горгій, 483–375 рр. до н.е., — підкреслював, що одним з найбільших досягнень людської культури є писані закони, які він називає охоронцями справедливості, яку він ставить за цінністю вище за них.

Гіппій, 460–400 рр. до н.е., перший серед софістів протиставив природне і позитивне право. Природне право є, за твердженням Гіппія, справедливість, в той час як позитивний закон, що змушує дотримуватись умовних і штучних вимог, суперечить справедливості. Закон Гіппій характеризував, як "те, що громадяни пишуть, визначаючи, що повинно робитися і від чого повинно утримуватися". Головними аргументами Гіппія проти писаних законів було те, що вони умовні, мінливі, мають біжучий, тимчасовий характер, залежать від думки законодавців, які постійно змінюються. Під природним правом Гіппій розуміє ті неписані закони, які "однаково виконуються у кожній країні".

Природно-правові уявлення розвивав і софіст Антіфонт, біля 400 р. до н.е. Обгрунтовуючи ідею про рівність всіх людей від природи, він посилається на те, що у всіх людей — елінів і варварів, знатних і простих — одні і ті ж природні потреби. Нерівність всіх людей випливає з людських законів, а не з природи. "За природою ми всі у всіх відношеннях рівні", — підкреслював Антіфонт. Розрізняючи "закони полісу" та "закони природи" (природне право), Антіфонт віддає явну перевагу другим. Хоча справедливість, за його оцінкою, полягає у тому, щоб не порушувати закони держави, громадянином якої є, проте, разом з цим, він відзначає, "що багато (приписів, що визнаються) справедливими за законом, ворожі природі (людини)". Навіть корисні положення законів є путями для людської природи; веління природи, навпаки, несуть людині свободу. Більше того, він підкреслює, що таємне порушення законів держави може залишитися без наслідків, в той час як порушника законів природи неминуче постигне покарання. "Бо приписи законів довільні (штучні), (веління ж) природи необхідні. І, (більше того), приписи законів є результат згоди (договору людей), вони не виникають самі по собі (породження природи); веління природи виникають самі по собі (природжені основи), а не є продукт згоди (людей) між собою".